

У нашому журналі вже неодноразово була порушена болюча для вітчизняної науки проблема «відпливу мозку». Вона хвилює і науковців інших країн, зокрема Росії. Розвиваючи злюбоденну тему, автор публікації в «Независимой газете» (12 листопада 2008 р.), яку ми друкуємо в перекладі з російської, запроваджує поняття «глобальної циркуляції наукових кадрів». Його аргументи і висновки цілком прийнятні й для оцінення цього процесу в нашій країні, який, на жаль, також має однобічний рух.

Є. СЕМЕНОВ

«ВІДПЛИВ МОЗКУ» — СЕРЕДНЬОВІЧНЕ ПОНЯТТЯ **Яке місце Росії в глобальній циркуляції наукових кадрів**

Звичний спосіб тлумачення явища, яке називають «відплив мозку», усталився півстоліття тому в абсолютно інших історичних обставинах, ніж сьогодні. Після Другої світової війни «відплив мозку» розглядали як разовий (кінцевий) процес переміщення наукових кадрів із зруйнованої повоєнної Європи до заможної Америки.

За умов сучасної глобалізації, коли вже сформувався світовий ринок праці, у тому числі й у сфері досліджень, зрозуміло, що «відплив мозку» — майже середньовічне поняття. Адекватним сучасному стану світу є, на мій погляд, поняття глобальної циркуляції наукових кадрів. При цьому для деяких країн на певному етапі розвитку включення в процес циркуляції людського капіталу науки має однобічний характер і обер-

тається здебільшого «відпливом мозку». Таку або майже таку ситуацію спостерігаємо в сучасній Росії.

СПОСІБ ВКЛЮЧЕННЯ

Для нашої країни важливо правильно ідентифікувати те, що відбувається. Якщо розуміти процес по-старому, тобто як «відплив мозку», то це негативне явище, якому потрібно протидіяти. Якщо ж ідеться про природну для ринку праці в умовах глобалізації циркуляцію кадрів, то потрібно й інакше формулювати завдання, що стоять перед країною. Слід змінювати спосіб включеності держави в цей процес, тобто налагоджувати притік необхідних для власної економіки й інноваційної системи наукових кадрів (не обов'язково вітчизня-

СЕМЕНОВ ЄВГЕН ВАСИЛЬОВИЧ. Доктор філософських наук. Іноземний член НАН України. Директор Російського науково-дослідного інституту економіки, політики і права в науково-технічній сфері (Москва). 2009.

них), взаємодіяти з діаспорою, зокрема заохочуючи її представників повертатися на Батьківщину. Але неможливо змінити загальний характер науки і сучасний глобальний ринок праці.

З початку 90-х років неодноразово звучала теза про те, що вчені перестануть виїжджати і почнуть повертатися, коли в країні для них будуть створені гідні умови. На мою думку, вчені повинні і виїжджати, і повертатися, і знову виїжджати, а крім того, повинні приїжджати й виїжджати також і неросійські вчені. Повернуся до так званих гідних умов. За півтора десятиліття їх можна було б і розшифрувати.

На мій погляд, є щонайменше три групи умов, за яких російська наука може виявитися адекватно залученою в природний для глобального світу процес циркуляції наукових кадрів. Це, по-перше, матеріальні умови: оплата праці, забезпеченість житлом і науковим обладнанням, на якому можна одержувати сучасні результати.

По-друге, соціальні умови, передовсім власне науковий соціум, а також і ширший соціальний контекст.

По-третє, умови, які можна назвати ціннісними, тобто кінцеві підстави діяльності, пов'язані з її значенням і перспективою. Тут слід враховувати не тільки соціальний, але й історичний контекст, не лише соціальний статус науки, але і її історичні роль та місце. Адже люди не тільки живуть у суспільстві, але й творять історію.

Усе це, а не лише зарплата і житло, важливе для визначення характеру взаємодії російської науки з російською науковою діаспорою, а також із світовою науковою спільнотою. Це важливо і для розв'язання проблеми залучення в науку обдарованої молоді. Зазначені й багато інших проблем глибоко вкорінені в російській науці і суспільстві. Без негайних кардинальних змін їх розв'язання неможливе.

РОСІЙСЬКИЙ «НАУКОВИЙ НЕКРОПОЛЬ»

Мій погляд на проблему людських ресурсів науки викладено в низці публікацій, насамперед у статті «Людський капітал у сфері науки» і «Людський капітал у російській науці», які опубліковано відповідно в альманасі РІЕПП «Наука. Інновації. Образование» (2007, вип. 2) і в журналі «Вестник международных организаций: Образование, наука, новая экономика» (2007, № 4). Стисло схарактеризую лише соціальні й ціннісні чинники в контексті гідних умов праці для науковців.

Російський науковий соціум малопривабливий і для молоді, і для діаспори, і для іноземних фахівців через свій застарілий феодалізм, що сформувався триста років тому в умовах самодержавства і кріпацтва. Цей соціум — історичний ровесник панщини і людського безправ'я. І змінюватися він (точніше його «еліта», а також її челядь) ніяк не хоче.

Створені на початку 90-х років державні наукові фонди спробували замінити панщину на оброк, але масштаб дозволеної їм діяльності виявився демонстраційним. Наукові кадри в цих умовах «голосують ногами». Проблеми діаспори і наукової молоді мають спільне джерело.

І найбільш прикро, що російський науковий соціум не видужує, а продовжує деградувати. Чисельність зайнятих у сфері досліджень скоротилася в Росії 2006-го року, порівняно з 1990-м роком, із 1943,4 тис. до 807,1 тис. осіб відповідно. Але це ще півбіди.

У структурі людських ресурсів відбулися дивні зміни. Кількість дослідників увесь цей час скорочувалася швидше, ніж частка допоміжного та іншого персоналу. У 2006 р. чисельність дослідників становила 39,1% від рівня 1990 року. При цьому чисельність допоміжного персоналу була 47,7%, а іншого — 68,1%. Така особлива цінність категорії іншого персоналу, порівняно з дослідниками, заслуговує на окрему увагу.

Необізнана людина може подумати, що тут ідеться про нові, затребувані часом, необхідні для інноваційного розвитку професії (юристи, менеджери і т. д.). Проте все значно простіше. Згідно з прийнятим у статистиці визначенням, «інший персонал — працівники з господарського обслуговування, а також виконавці функцій загального характеру, пов'язаних із діяльністю організації в цілому (працівники бухгалтерії, кадрової служби, канцелярії, підрозділів матеріального забезпечення, друкарі та ін.)». Саме ця категорія виявилася значно стійкішою, ніж дослідники.

Якщо вдуматися в сказане, то і стан російського наукового соціуму, і тим більше тенденції його «розвитку» просто катастрофічні. Наприклад, у США частка науковців у загальній чисельності працівників, зайнятих у сфері досліджень, у 1990 році становила 80,6% (у Росії в той же рік — 51,1%). У 2000 році в США частка дослідників зросла до 87,2% (у Росії — знизилася до 48%). Із наведеного порівняння, на мою думку, зрозуміло, як російська діаспора прагне перейти з тієї науки в цю і як талановита молодь вишикувалася біля входу в російський «науковий некрополь».

ЦІННІСНИЙ ЧИННИК

Не менш важливу роль для визначення майбутнього російської науки разом із соціальними факторами відіграють і ціннісні. У сучасній Росії спостерігаємо стагнацію традиційної професійної структури науки. Російська наука має структуру, характерну для індустріального суспільства, — з абсолютним переважанням технічних наук, нерозвиненими сегментами медико-біологічних і соціогуманітарних дисциплін, ослабленим інформаційним потенціалом. І не потрібно тут говорити про державну спеціалізацію, інакше можна задовольнитися і спеціалізацією на вивезенні лісу-кругляку.

Показовий американський досвід трансформації науки зразка індустріального суспільства в науку інформаційного суспільства. Ще наприкінці 70-х — на початку 80-х років дисциплінарна структура американської науки була схожа на сучасну російську. Частка інженерних наук у США становила ті ж дві третини, які зараз у Росії припадають на технічні науки. Проте до 2000 року структура американської науки абсолютно змінилася, а за прогнозом на 2012 рік вона стане зовсім непорівнянною з російською. Частка інженерних наук у США значно скоротилася: тільки протягом 2000–2002 років вона знизилася із 40,4 до 30,3%. Навпаки, частка математики й інформатики стрімко зростає. За аналогічний період вона зросла з 39,6 до 51,4%.

Якщо взяти ширші історичні межі, то за півстоліття американська наука з типової науки індустріального суспільства (у 1950 році математика й інформатика становили 2,2%, а інженерні науки — 76,9%) перетворилася на науку інформаційного суспільства (у 2002 році показники зазначених наук відповідно — 51,4 і 30,3%). Ми живемо в однаковому часовому просторі, але проживаємо різні історичні епохи. Проблема в тому, що ми не докладаємо адекватних зусиль для зміни ситуації.

Наука, вбудована в соціуми, які співіснують, але належать до різних історичних епох, має різний ступінь привабливості для тієї ж діаспори та молоді. Навряд чи є сенс присвячувати себе науці зразка минулої історичної доби. Цінність такої науки для дослідника невисока. І жодне щедre, але необґрунтоване фінансування не може змінити цієї ситуації. Росії потрібна продумана, історично масштабна реорганізація національного науково-технологічного комплексу. Це і є головна умова розв'язання таких проблем, як «відплив мозку» і залучення в науку обдарованої молоді.